

Мирослав Павловић*

Одсек за историју
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Огњен Кресић**

Балканолошки институт САНУ

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО БЕОГРАДА У 18. ВЕКУ***

Апстракт: Период аустријске управе (1718–1739) оставио је дубок траг у развоју Београда. Град је изгубио свој пређашњи изглед, те се после повратка Смедеревског санџака под османску власт, 1739. године, оријентализација наметала као основни предуслов даљег функционисања градског живота у оквирима османског друштвеног и привредног система. Повратак османске управе подразумевао је темељну обнову како војних утврђења, тако и ранијих исламских институција. Суштина обнове града није била у архитектонским решењима, већ у јачању институције београдског паше, некадашњег санџакбега. Положај на границама Царства и сталне промене одразиле су се и на бројност и састав становништва. Организација локалне администрације омогућавала је долазак разних авантуриста у потрази за војном службом, који су били стационирани у београдској тврђави и ступали у службу и под заштиту везира – паше. Други значајан део градског муслиманског становништва чинили су припадници војних редова спахија и јаничара, који су изгубили свој војни значај. Пошто су им од државе додељени приходи често били ниски, они су долазили у потрази за послом, отварајући кафане и укључујући се у *илизизам* систем (пореске закупе). Нису изостајали ни трговци, припадници моћних румелијских или истанбулских породица. Претпоставља се да се до краја века популација константно и знатно повећавала. Приметан је и процес раслојавања становништва, што је условило разне друштвене сукобе, и отпочињање протополитичких борби организованим супротстављањем владајућим структурама.

Кључне речи: Османско царство, 18. век, османска елита, Смедеревски санџак, Београд, становништво, аскер

* miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs

** ognjen.kresic@bi.sanu.ac.rs

*** Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура” (ев. бр. 177003) и „Војвођански простор у контексту европске историје” (ев. бр. 177002).

Услед честих ратова који су обележили крај 17. и почетак следећег века, осамнаестовековни Београд био је разрушен град, који је више пута обнављан под различитим околностима. После повратка под османску власт, четрдесетих година 18. века, град је поново постао војно-административно средиште Смедеревског санџака, али и важно погранично утврђење. Његовом управнику биле су подређене тврђаве и у околним санџацима, чиме је сам град добио важно место на дунавском одбрамбеном бедему и постао симбол одбране Османског царства. У раду прво разматрамо стратегијски положај и важност Београда, који су обележили његов развитак. Након тога, реконструирамо састав и начин живота муслиманског градског становништва. С обзиром на територијалну организацију града, прво су разматрани становници тврђаве, а потом цивилног дела града, тј. вароши. Ипак, потребно је нагласити да подела између војника и цивила није била оштра, и приликом реконструкције опште слике о муслиманском становништву Београда учачава се њихова повезаност.

У овом раду користили смо разноврсну архивску османску грађу, насталу радом како централних тако и локалних државних установа. Покушали смо да на нов начин интерпретирамо податке који су већ коришћени у досадашњим истраживањима, као и да, уз помоћ нових извора, осветлимо неке аспекте живота муслиманског становништва у османском Београду.

Стратегијски положај

Последња османска тврђава према Европи, бедем и капија ислама, Београд Дар-ул-Џихад (осм. *Belgrad Daru'l-Cihad*) – током постепеног повлачења Османлија почетком 18. века – све више је преузимао улогу најзначајније пограничне одбрамбене утврде.¹ Овај османски град поседовао је све основне елементе исламске архитектуре, за које су се побринули још његови древни задужбинари, везири Мехмед-паша Соколовић и Мехмед-паша Јахјапашаић.² Стратешки значај Београда заснивао се на, броделовским речником, појавама дугог трајања: ушћу Саве у Дунав, планинском залеђу према југу и широкој, али плавној равници на северу. Одатле су водили путеви према митској Црвеној јабуци (тур. *Kızıl elma*),³ имагинар-

1 Није постигнута сагласност међу османистима о периодизацији 18. века. Многи за горњу границу узимају 1683. или 1699, чак и 1718. (због Доба лала), а за крај века почетак или крај владавине реформског султана Селима III, 1789. или 1807, мада постоје и истраживачи који се опредељују за почетак Танзимата 1839. године. (Darling 2002, 19–28).

2 Видети више у: Refik 2010; Самарџић 1982; Casale 2010; Zirojević 1984; Fotić 2001; Gerlach 2006.

3 Митски симбол из османске историје и књижевности, који је означавао циљ светог рата и освајачких похода на Западу. Сматра се да је првобитно био у питању Рим, али се често појам односио и на друге ратне циљеве, попут Беча.

ном циљу османских освајања (Fodor 1999). Почетком 18. века утихнули су велики планови покоравања Европе, а пустилови и *џазије* (ратници) заменили су трговци и предузетници. У самом царству је током Доба лала (1718–1730) постало јасно да је непобедива османска војска, како је представљана у званичном политичком дискурсу, изгубила преимућство над својим непријатељима на пољу технике, те су се све чешће политичке елите окретале политици мира. Нимало случајно је ово чудновато раздобље, испресецано бројним ратовима променљиве среће, остало заправо познато као доба мира. Тај епитет није био везан само за стремљења османске елите на челу с великим везиром Дамад Ибрахим-пашом Невшехирлијем, већ и за другачију динамику друштвеног развоја на периферији, посебно на граници према Европи (Refik 2010; Sajdi 2014).

Дуго се у историографији Србије истицала посебност тзв. Београдског пашалука, а заправо у формално правном смислу и даље Смедеревског санџака, који је, како се наглашавало, за време владавине реформског султана Селима III (1789–1807) представљао једину реформску провинцију.⁴ Примена Селимових реформи у Београду ипак је изостала, али је београдски везир следио државну политику и остајао веран султану и у годинама највећих смутњи, што је старија историографија јасно увиђала, наглашавајући значај провинције са седиштем у Београду за само Царство. Београд је представљао место његовог сусрета са Европом и био његов пут у Европу, али и последња линија одбране некада моћне империје.

На овом простору најбоље су се осећале све тананости проблема које су доносиле реформе и модернизација; ту је настала прва побуна народа и зачетак националних покрета, који ће разорити Османско царство током дугог 19. века. Историја овог града обележена је обртима, разарањима, али и славним периодима развоја и процвата. Након пада Деспотовине 1459. и потпадања града под османску власт 1521, Београд је остао у залеђу, дубоко у унутрашњости османске територије. После Мохачке битке 1526. и формирања Будимског ејалета 1541, стратешки значај града нагло се изгубио. На развој Београда у 16. веку утицала је, пре свега, далековида политика способних великих везира, посебно оних словенског, односно српског порекла, попут најзначајнијег Мехмед-паше Соколовића. Тада је град прошао кроз оријентализацију, поставши типичан град исламске културе и цивилизације (Шабановић 1974б, 414–420; Đurić-Zamolo 1977; Fotić 2005, 56–64). Све интензивнији сукоби с Хабзбуршком монархијом, а посебно Велики бечки рат 1683–1699, приближили су још једном границу Сави и Дунаву. После Карловачког мира 1699, Београд је уз Сремско острво, како је Срем називан у изворима, поново постао седиште пограничне

4 На проблем имена Београдски пашалук, указао је још Хазим Шабановић. Радмила Тричковић користи тај термин, али и указује на његово одсуство у изворима. Мишљења смо да је потребно и у савременој историографији употребљавати формални назив провинције, како се он искључиво јавља у архивским изворима – Смедеревски санџак (Шабановић 1954; Тричковић 2013; Павловић 2017).

провинције. Његов стратешки значај тада је немерљиво порастао, посебно имајући у виду да је продор непријатеља дубоко у османску територију, што се већ десило у претходном али и у следећем рату (1716–1718), остајао без значајних препрека све до слабо развијених утврда у Нишу и Софији. Војни значај Београда се може мерити са његовим значајем као места сусрета цивилизација. Исто тако, његов урбани развитак зависио је од стратегијског положаја, како су то запазили Хазим Шабановић и Радмила Тричковић (Шабановић 1970; Тричковић 1973).

Османски Београд чинили су војни и цивилни део града - *шехира*: тврђава и варош. Тврђава је била подељена на Горњи и Доњи град, а варош на махале, конфесионално јасно одељене. Њихов број је варирао у зависности од броја становника, што је током 18. века, услед честих ратова и размене територија, било додатно изражено. Београдска тврђава је почетком 18. века била недовољно развијена у техничком погледу. С ратним операцијама 1688–1690. дошло је до рушења значајних фортификација, попут спољних бедема, али су оштећене и важне војне грађевине у Горњем граду. Вредно је запажање Марка Поповића да је почетак ових операција Београд дочекао са застарелим утврђењима средњовековног типа, готово неизмењеним од 1521. (Поповић 1973, 190; Поповић 2006). Тек после повратка под османску власт, 1690. започео је опсежан пројекат обнове тврђаве, који је трајао током читавог 18. века. Први талас обнове, до 1717, односно до успостављања аустријске управе 1718–1739, обављали су западни мајстори, услед чега је сама тврђава већ тада попримила облике барокне архитектуре. То још увек није била модерна архитектура вобановског типа, а самим тим је и османска обнова Београда већ на почетку била технички застарела. Тврђава је пак доживела своју најзначајнију изградњу под аустријском управом, када је настала модерна београдска тврђава, какву је и данас знамо (Поповић 1973, 196–198; Поповић 2006, 189–210). Због повлачења аустријских трупа и рушења, у међувремену изграђених, бедема и грађевина, Османлије су биле приморане да наставе с обновом фортификација. У ту сврху су били упућивани јаничари и спахије из готово свих околних провинција. Њиховим запошљавањем држава је желела да смањи могућност побуна и нереда, које је докона војска производила. С друге стране, тиме је решаван стални недостатак радника свих категорија. Бескрајност овог посла, рушења и поновног грађења, сведочи о нестабилности и несигурности свакодневног живота у Београду током овог столећа. Сликвит је пример Пашин конак у Горњем граду, који је настрадао у пожару одмах по обнови и није поново изграђен све до Руско-османског рата 1768–1774. (Тричковић 1973, 49–51). Попут типичног османског града, Београд је имао војни и цивилни део, али је услед честих ратова и због пограничног карактера града, војна посада чинила најзначајнији део становништва. Припадници војног сталежа, често су током 18. века користили све привилегије које су им припадале, али су

живели цивилним животом посвећени трговини, занатству или привреди. Услед тога, неопходно је истраживање усмерити прво ка припадницима сталеза аскера, а потом на цивиле, варошане.

Војне посаде – становништво тврђаве

Основу османске војске чиниле су *сџахије* (коњица) и *јаничари* (пешадија). Класично уређење је *јерлијама* (осм. *yerlu* ‘месни’, ‘локални’) наменило улогу помоћних војних јединица, које су се налазиле под контролом локалних власти. Међутим, у недостатку других ефективних војних формација, јерлије временом преузимају кључну улогу у обезбеђивању безбедности под командом локалног везира.⁵ Током транзиционог периода, због неефикасности главних јединица – спахија и јаничара, јерлије постају окосница османске војске у провинцијама.

Јаничари су морали бити смештени у касарнама, са строгом војном обуком, која је забрањивала формирање породице. Њихов живот и имовина, као дела *кул-јединица* слуга султана, припадао је османском падишаху. Спахије су боравиле на *џимарима* и имале своју функцију приликом прикупљања државних пореза (Imber 2002, 257–267).⁶ Крајем 16. века, овај систем војног уређења почео је да се распада. Јаничар 18. века је припадник повлашћене друштвене групе, најчешће ангажован у градској економији. По правилу су јаничарске *орџе* (‘јединице’) биле колективни власници кафана (Sajdi 2014). За разлику од њих, спахије су се више оријентисале на послове пореских закупа (*илиџизам*-систем), организујући пореску администрацију за одређени проценат добити (Павловић 2017, 90–107).⁷

5 На челу санџака се у класичном периоду налазио санџакбег. Деградицијом титуле бега током доба транзиције дошло је до именовања паша на чело санџака, а затим и доделе тугова (једног до три). Иако се титула управника провинције – санџака није променила, санџакбегом се у изворима не називају паше, већ се користе формулације *везир*, *валија* (ако је у питању ејалет), односно *мухафиз* (‘војни командант’), *муџа-сариф* санџака (‘онај коме је санџак дат у притежавање, управу’). Мишљења смо да би управника санџака у овом периоду уместо санџакбегом требало и у савременој историографији називати везиром или пашом.

6 У класичном периоду (16–17. век) спахије су биле дужне да бораве на својим тимарима и да се одазову на позиве за војну службу. Током транзиционог периода, крајем 17. и посебно у 18. веку, тимар је представљао још само новчани удео, прерасподељен спахијама, које су користиле ову привилегију као додатни извор прихода. Њихово место боравка није увек познато, али су готово по правилу насељавали градове. Ту су били умешани у разне послове, контролишући често пореске закупе и друге новчане токове.

7 Ради се о систему закупа пореза, при коме се право прикупљања одређених пореских прихода продаје особама за унапред одређену суму, најчешће на јавним надметањима, и на одређени временски период.

Стога су били чести случајеви именовања једних или других у трећу војну јединицу – *јерлије*, односно долазило је до учешћа припадника свих трију формација или у заједничким лукративним пословима, или у политичким борбама на међусобно сукобљеним странама, или у борбама за новчану добит. Јерлијама се, као што је напоменуто, често прикључују спахије, јаничари али и разни авантуристи и беземљаши, спремни да за најамничку дужност служе ономе ко је у могућности да финансира њихове услуге. Тиме је њихов стварни и једини господар био искључиво новац. Пред крај века, у изворима се све чешће плаћеници називају *јамацима*, а затим *сејменима*.⁸ Иако би требало да је њихово порекло локално (осм. *yer* ‘место’), у самом Београду није било могуће наћи толико аутохтоних муслимана. Један део становништва се доселио са севера, али је њихово трајно задржавање било онемогућено сталним ратовима и нарушавањем успостављеног поретка. Свака обнова поретка, посебно она 1739, прокламовала је повратак на пређашње уређење. У нади да ће добити привилегије одузете пре две деценије, стари београдски муслимани тада су истакли своје тапије на имовину и тимаре. Право јачег потискивало је право закона, при чему је употребљаван веома добар аргумент као изговор – они нису одбранили своје поседе, што су били дужни да учине, те се повратак провинције под власт султана сматрао новим освајањем а не обновом.⁹

Београд је после првог османског освајања 1521. био систематски насељаван муслиманима, док је значајан део српског становништва премештен у околину Истанбула где и данас постоји локалитет Београдска шума (Калић 1974, 273–275). Несумњиво је, услед тога, било старих Београђана муслимана, али су ратови проузроковали миграције, које су онемогућавале трајније везивање становништва за овај простор, чиме су се сви на одређени начин чинили придошлицама. О спором и тешком повратку становништва после ратних разарања сведочи и доста споро обнављање верских задужбина – вакуфа. Познато је да су оба велика вакуфа, Мехмед-паше Соколовића и Мехмед-паше Јахјапашића, дуго чекала повратак потомака како би се отпочело с рестаурацијом задужбина. Зато су многе грађевине преименоване, попут чувене Чесме Мехмед-паше Соколовића на капији према Доњем граду, недалеко од Пашиног конака и двора Дес-

8 У изворима се нерегуларне групације под оружјем називају још и *левендима* (осм. *levend*) или *сарџама* (осм. *sarğa*). Када би ступили у војну службу означавани су, као што смо већ указали, као *јерлије*, а касније су коришћени и називи *ешкије* (осм. *eşkiya*), *јамаци* или *сејмени*. У питању је семантичка разлика, која је успостављана због отказивања послушности једне врсте јединица, што је иначе чест случај током 18. века, а посебно на његовом ободу, на простору Румелије. Термином *јамак* означавани су у почетку помоћници при различитим родовима војске или кандидати за пријем у њихове редове (посебно јаничаре). У 18. веку налазимо их међу члановима посада пограничних тврђава, где се јамацима често називају јаничари (Тричковић 1974а, 619).

9 Обнова османске власти у Смедеревском санџаку после 1739. подразумевала је третман провинције као новоосвојене земље, чиме су ранији поседници тапија на земљу и других права остали без својих привилегија (Тричковић 1968, 9–10).

пота Стефана, која је добила назив Чесма султана Мехмеда (Тричковић 1973, 52; Поповић 1980).

Очекивана разлика између војног и цивилног дела града опстајала је номинално, али су менталне границе ових категорија биле веома порозне у посматраном раздобљу.¹⁰ Јерлије су у опширном пописном дефтеру за Смедеревски санџак из 1741. пописиване као становници махала. Овај преседан сведочи о њиховој привременој војној улози, пореклу и начину живота. У питању су војници који су живели са својим породицама, једнако као и други градски житељи, од којих су се разликовали искључиво својим занимањем.

Стање Београдске тврђаве и њене посаде сведочи и о првим становницима Београда по повратку под османску власт. Успостављањем нових граница с Хабзбуршком монархијом и губитком Будимског ејалета, дошло је до повлачења муслиманског становништва ка југу. Њихов значајан део стациониран је у Београду. Већ 1692. у тврђави је било 2.612 јерлија, да би се тај број касније спустио на 2.194. За један део војника (200) зна се да су дошли из Будима, док је нешто већи број (643) пребачен из Варада (Велики Варадин). Јаничара је у тим првим годинама било 5.308, а касније нешто мање 4.157, *цебеџија* 1.368, затим 1.310, *џобџија* 442, а *арабаџија* 72 (Тричковић 2013, 87–88).¹¹ Бројно стање јаничара остало је стабилно и после 1739, с благим повећањем у каснијим годинама (1779. било их је 6.196, а 1780. 6.036). Број *џобџија* је 1745. унеколико смањен, на 264, а *арабаџија* и *цебеџија* повећан, првих на 132, а других најпре на 209, а касније на 398 (1780) (Павловић 2017, 281–282). Да би попис војника стационираних у Београду био потпун морају му се придодати и спахије. Утврђено је да је у другој половини 18. века на територији Смедеревског санџака било 877 тимара (Павловић 2017, 268). Међутим, није могуће закључити колико спахија је боравило у Београду, а који део је био распоређен у осталим деловима санџака. Судаћи према јаничарима и јерлијама, може се претпоставити да је у граду била смештена најмање половина.

Током последње четвртине 18. века званична јерлијска војска све више отказује послушност, те да почиње да се, попут јаничара и спахија, укључује у уносне предузетничке послове. Везири су због тога били принуђени да се ослоне на плаћенике које су доводили у Београд, што је довело до новог прилива становништва. У почетку су се они окупљали током ратних

10 Хазим Шабановић је детаљно реконструисао положај Београдске вароши током 16. и 17. века (Шабановић 1970, 9–41).

11 *Џебеџије* су били оружари придодати специјалним војним јединицама, док су *арабаџије* помоћне трупе задужене за превоз. *Тобџије* су артиљеријска формација. Претходна дефиниција се односи на класични период. Током 18. века јединице јерлија под командом локалног команданта – *мухафиза*, још су само номинално задржавале стара имена. Попуњаване су веома често регрутацијом најамника. Касније су мењале имена, о чему ће више речи бити у даљем тексту (Uzunçarşılı 1988; Шабановић 1974a, 341–345; Özcan 2004, 411–497).

операција, као што је то случај с Дели Ахмедом (из Двадесет седмог *џемаџи* јаничара),¹² једним од београдских главара и *јамаком*, како га извори називају, који је успео да сам окупи две стотине плаћеника и нађе се везиру на располагању током ратних операција 1790. (Шабановић 1956, 174-177; Чубриловић 1970). Пред крај века број јерлија био је у сталном опадању. Извори сугеришу да их 1797. није било више од 1.800, али и та процена бројног стања је претерана услед куге која је тих година десетковала градско становништво. Подаци о протеривању 8.000 јаничара из Београда у том периоду, заправо обухватају већину јаничара и јерлија из града, и вероватно су најбољи показатељ бројности војне посаде на крају 18. века. Тих година је везир под своју команду узео 1.500 сејмена и ова бројка ће се повећати на 2.000 до краја владавине Хаџи Мустафа-паше Шиникоглуа у Београду 1801. године. Јамаци и сејмени су регрутовани у Пловдиву, Скопљу (100 најамника) и другим местима.¹³ И сам Хаџи Мустафа-паша изгледа да је дошао на везирски положај захваљујући најамницима које је са собом довео¹⁴ (Шабановић 1956, 188-189, 194, 200-201, 309).

Подаци о бројности војних посада имају за циљ да реконструишу војни потенцијал стациониран у Београду. Ако пођемо од констатације да ефективна војна снага јаничара није била већа од десет процената, најмање око четири и по хиљаде одраслих мушкараца у пуној снази је живело у Београду бавећи се неким другим пословима. Значајан део њих имао је своје породице. Рачунајући све категорије војника, Београд је био „под опсадом” између седам и девет хиљада припадника војних родова. Суштинско питање је ко су они, одакле долазе и колико им је припадност војсци заправо служила као параван за остваривање привилегованог положаја у потрази за неким другим изворима новца и моћи.

Војна посада београдске тврђаве представљала је најбројнији део муслиманског становништва града током 18. века. Њихово порекло говори много о карактеру укупних миграторних кретања у Београду. Значајан део муслиманског становништва дошао је у потрази за војном службом из околних крајева. Поуздано се може закључити да је џемат мустахфиза Доњег града београдске тврђаве, на челу са Салихом диздаром и укупно 43 пописана војника дошао из Пловдива, иако се ту нашло и нешто војника из Софије, Рушчука, Ниша и Зворника. Ибрахим-ага, на челу џемата азапа, довео је своје војнике у Београд из Сребренице, док је Салих-ага, на челу мустахфиза у Горњем граду, дошао са окосницом својих јединица из Татарџика.¹⁵ Значајан део јединица у самом Београду ступио је најверова-

12 Поред основног значења скупине људи истог занимања, друштвеног положаја или вероисповести, термином *џемаџи* означавање су и војне јединице.

13 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Cevdet Askeriye* (у даљем тексту: BOA.C.AS.), 712/29856.

14 BOA.C.AS.115/5176.

15 *Мустахфиз* су били одбрамбене јединице у тврђавама, које су спадале међу јерлије. *Азайи* су помоћна војна јединица, који су служили као пешадинци у тврђавама или посада на бродовима.

тнине у најамничку службу, добијајући плату од мухафиза којем су служили као професионална пратња. Своју оданост доводили су командантима јединица који су их окупљали и предводили у потрази за службом широм Румелије. Регрутација није представљала систематску државну нити локалну иницијативу, већ су често јединице настајале окупљањем авантуриста у потрази за уносним пословним подухватима. Некада је и сам паша преко својих дужносника вршио регрутацију и то често у претходно одређеном подручју¹⁶ (Шабановић 1956, 200). Прилив становништва је тако често био резултат државне потребе за ефективним војним јединицама.

Београдски муслимани нису, како то пређашња анализа указује, долазили искључиво из Румелије – европског дела Царства. У историографији, али и популарној култури, остала је забележена прича о београдским дахијама. Они се срећу на још два места у Османском царству, од којих је посебно документован случај дахија у Тунису, где су се као и у Београду пред Први српски устанак, издвојили као владајућа класа. Ова малобројна и ратоборна скупина пореклом је из удаљених крајева Анадолије¹⁷ (Moalla 2004). Дахије су у Београд долазиле захваљујући подршци видинског ајана Османа Пазваноглуа, који је преко ових најамника покушавао преузети контролу над Смедеревским санџаком и Београдом, као његовим седиштем (Gradeva 2005). Правац продора ишао је преко утврђења на дунавском острву Ада Кале (осм. *Ada Kale, Ada-ı Kebir*), одакле су извршили упад у Смедерево, Пожаревац и затим Београд. Убиство београдског везира Хаџи Мустафа-паше њихово је (зло)дело¹⁸ (Zens 2012). Случај дахија потврђује у којој је мери Београд био насељен странцима, који нису постали саставни део градског становништва.

Од седамдесетих година 18. века у изворима се све више срећу војници/авантуристи албанског порекла, који их описују кроз сукобе које су изазивали у Београду. Радмила Тричковић је ове несугласице повезивала с борбама спахија, с једне, и јаничара, с друге стране (Тричковић 1970). Две скупине никако нису биле компактне и могле су служити искључиво као параван за политичко деловање. Многе спахије су везивале своје каријере за службу мухафизу – везиру. Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 18. века, бројни муслимани албанског етничког порекла све отвореније нападају представнике државних власти у Београду, повезујући се с већ поменутиим Пазваноглуом. Упркос изнетом, не би се могло закључити да је долазило до етничких сукоба, посебно приликом протеривања и каснијег повратка дахија у пашалук. Немири који су захватили Румелију с децентрализацијом власти, узроковали су специфичан облик организације локалне власти, који није превише марио за легитимни поредак. У Босни је ситуација била другачија, те се од трупа

16 BOA, Büyükkale Kalemî Defterleri (у даљем тексту: BOA.D.BKL.d.)32667, 10–26.

17 BOA.C.AS. 324/13427.

18 BOA, İbnülemin Hatt-ı Hümayun (у даљем тексту: BOA.İE.HAT.)1387/55117.

које су оданде долазиле могло очекивати снажније везивање за султански ауторитет. Упркос ограниченим изворима, може се закључити да је уз побројане етничке групе у Београду било и најамника Татара¹⁹ (Шабановић 1956, 194). Према аустријским подацима, пред Кочину крајину (1788-1791), у Београду је било око 16.000 јаничара, а сам град је имао подграђе са 6.000 кућа (800 српских) (Пантелић 1933, 114-115). Ови подаци свакако укључују и јаничаре и јерлије, те се чине претераним. Највероватније је у питању не само београдска посада, већ и јединице које су биле спремне за ратне операције и које обухватају војне посаде из целог Смедеревског санџака с појачањима.²⁰

Досадашња истраживања указују да војне посаде Београда нису чинили становници Београда, већ разни авантуристи које је служба овде доводила. То је обележје многих османских градова, посебно у Румелији и, још више, на границама. Њих су интереси често везивали за Београд, где су се борили за своје привилегије и покушавали да пронађу трајније упориште. Зато је веза тврђаве и вароши била јача него икада раније, а османски свет подељених друштвених улога, доживљавао је почетак коренитог преображаја. Припадници аскера окупирани су значајан део вароши својим уносним пословним подухватима, док су занатлије и други варошани продирали, кроз најамничку службу, у саму тврђаву. Друштвени статус је постајао порозан и привремен у до тада незамисливом облику. Београдска варош оличење је ових модернизаторских тенденција, као место сусрета елите и раје, разних етничких група и протополитичких организација, што је доприносило еклектичком и космополитском карактеру града.

Београдска варош

Границе београдске вароши биле су одређене градским бевдима, с једне, и Дунавом и Савом, с друге стране. Још осамдесетих година 16. века варош се протезала све до Врачара, а крајем тог или почетком следећег века, градско подручје је проширено изван опасаног рова, обухватајући током 17. века и данашњи Топчидер. Махале су биле распоређене око глав-

19 ВОА.ЇЕ.НАТ. 128/5307.

20 Током 18. века извршено је неколико ревизија јаничарских спискова. Никада раније број јаничара није драстичније одступао од бројева који су наведени. Услед тога је податак од 16.000 јаничара дефинитивно претеран. Међутим, требало би узети у обзир да аустријски извори можда нису разликовали јаничаре од других јединица, посебно јерлија. У том случају би се поменута бројка могла односити на територију читавог Смедеревског санџака (или чак проширену територију под контролом београдског мухафиза). Чак и у том случају, у самом Београду није могло бити више од половине војних посада, дакле не више од 8.000 војника, како и сутеришу извори османске провинције.

них саобраћајница, Цариградског (Горњи град - Видин капија - данашње Народно позориште) и Смедеревског друма (Пристаниште - Доњи град) (Шабановић 1970, 9-10). Питање становништва цивилног дела Београда, његове вароши, привлачи значајно више пажње у односу на војне посаде. Претходно споменутих шест хиљада кућа у вароши одговара османским пописним баштинама (код пописа муслиманског становништва *чифџи*),²¹ односно попису мушког становништва и датира с краја века. Средином 18. века, тачније 1741. извршен је попис Београдске вароши и тада је у 10 махала (6 муслиманских: Часне џамије Тургуд-аге, Часне џамије Али-паше Абди-пашазадеа, Часне џамије дефтердара Пири Мехмед-ефендије, Часне џамије Атиф Мустафа-ефендије, Часне џамије Мустафа-ефендије и Часне џамије табахане)²² живело 2.083 мушких становника (одговара термину *кућа - hane*). Како је овде забележено готово само муслиманско становништво (уз њих само 55 Јевреја, Рома и Срба), може се очекивати да је немуслиманска популација могла достићи двоструко већи број. Подаци из пописног дефтера из 1741. не одражавају реално стање јер су настали убрзо по обнови османске власти и може се претпоставити да се ситуација на терену брзо мењала, посебно имајући у виду недостајуће хришћанско становништво. Имајући у виду стандарде за бројност породице у оно време, можемо закључити да је у Београдској вароши живело минимум 10.000 муслимана, с тенденцијом повећања броја становника у каснијем периоду (Павловић 2017, 157). Приликом пописа из 1741. за сам Београд није назначено занимање нити припадност војним редовима, али у неким другим градовима у Смедеревском санџаку то јесте био случај. Услед тога не може се прецизно проценити укупна популација београдских муслимана, али свакако се кретала око 15–20.000 мушкараца, жена и деце.²³

Београдски муслимани су населили делове вароши који су вековима већ били насељени, заузимајући куће аустријских поданика који су се повлачили. Многобројне порушене џамије сада су обнављане, под, како то пописни дефтер показује, другим именима. Повезаност београдских муслимана с некадашњим житељима Београда, сада настањеним у Аустрији, остаће у домену трговачких веза изузетно значајна за даљи привредни развитак града. Сам београдски паша обављао је значајне трговачке послове с Аустријом преко извесног Мехмеда-бешеа, из Тридесет девете јаничарске орте, који је опљачкан и убијен у аустријском Банату 1766. године (Шабановић, 1970, 8; Илић 1973, 144, 165-167, 229-232).

21 У питању су категорије непокретне имовине, које су се налазиле у личном поседу сељака, и могле су бити сачињене од куће с окућницом, повртњака, воћњака, винограда.

22 Више о београдским џамијама видети више у: Шабановић 1970, 8; Đurić-Zamolo 1977, 21-70.

23 Први попис становништва у Османском царству обављен је 1831. Тада је Софија имала нешто више од 4.000 мушкараца муслимана, који су чинили око десет процената градске популације, а Солун око 12.000 муслимана и 21.500 хришћана. Уобичајено је да се на једног одраслог пописаног мушкараца укупна популација рачуна множењем коефицијентом 5–7 (Karpat 1985, 25).

Пописни дефтер нам пружа и податке о конвертитима у Београду. Код 53 муслимана је за име оца уписана одредница *Абдулах*, која означава да је дотични променио веру и примио ислам. У питању је нешто више од 2,5 процената укупне популације, што је прилично мали број. Више пажње привлаче имена код којих не стоји име оца. Приликом одређивања пореске суме, испенцом су оптерећени само Јевреји и хришћани (укупно 53), што сведочи да су Роми сматрани муслиманима. Ослобођеност муслимана пореских давања може бити тренутна, јер су населили град одмах после освајања и оваква пракса је била уобичајена у Османском царству. Више пажње привлачи могућност да су имали повлашћени третман услед војне службе. Њихова присутност у попису вароши требало би да сведочи у прилог томе да су били третирани као раја, али недостатак пореских обавеза, оставља овај закључак упитним. Регрутацијом најамника, јасна подела на аскер и рају једноставно се губила, услед чега је тешко успостављати генерализације, које су могле бити кратког трајања.²⁴

Један значајан део становника вароши био је окренут пољопривреди. Почетак урбанизације на територији данашње Србије има своје корене у војним утврђењима, паланкама, око којих се током 18. века формирало цивилно подграђе. Београд је својим стратегијским положајем предњачио у овом процесу. Осим једног значајног дела занатлија и трговаца, који су по правилу успевали да се изборе за статус повлашћеног становништва аскера (јаничара или спахија), локални муслимани, припадници раје, били су још увек претежно окренути земљи. Сходно самом пописном дефтеру у Београду се налазе 53 винограда и воћњака (издељених на уделе), који су били дати на уживање агама и беговима. Тако се помињу Мустафа и Ферхад, аге фариса;²⁵ Хасан-ага и Ахмед ће-хаја из тобџијског корпуса, али и обични припадници јаничарског оцака попут Исмаила-бешеа²⁶ и Салиха-бешеа, односно један дервиш (Ферхад) и спахија Ибрахим *миралај*.²⁷ На простору Београда пописано је 10 млинова.²⁸ Расподела воћњака и винограда градским достојанственицима сведочанство је о још једном начину стицања добара на путу социјалне промоције највиших слојева. Мало је вероватно да су они били заинтересовани за пољопривреду и да су овде боравили. Обраду ових површина преузимала је најамна радна снага, онај део шире градске популације који остаје у тишини архивских података.

24 ТКГМ. TADB. TTD. No. 18, 18–39.

25 *Фариси* су били коњаници.

26 Титула резервисана за припадника јаничарског оцака.

27 Официрски ранг у оквиру спахијских јединица.

28 ТКГМ. TADB. TTD. No. 18, 39–40. Близина великих река погодовала је развијању млинарске делатности. Управници вакуфа Мехмед-паше Јахјапашића подстицали су становнике Вишњице (тада села чији су приходи припадали овом вакуфу) да граде тзв. плутајуће млинове на чамцима који су се налазили у средини речног тока. (Fotić 2018, 71–72)

Пре него што се укаже на нове појаве које су обележиле састав и кретање градског становништва, требало би се осврнути на верски и културни живот у граду. Интелектуалну елиту једног османског града чинили су најпре представници улеме, тј. правних и верских стручњака (кадије, муфтије, мудериси). Радило се о функцијама које су најчешће биле засноване на ротацији, те је успостављање трајнијих културних кругова било отежано (Fotić 2005, 56). Културна делатност била је концентрисана око верских задужбина, а несигурна времена и промене власти посебно су се одразиле управо на њихову судбину. Аустријска власт темељно је изменила мапу града, и обнова и изградња џамија, као централних институција сваке махале, била је један од првих корака које су предузели високи османски званичници. Заједно с џамијама и другим верским објектима, поново су осниване и школе. Свака махала поседовала је мектеб, тј. школу која је пружала основно образовање. Даље школовање и верско-правна обука стицала се у медресама. До краја века Београд је добио пет оваквих институција, међу којима је била најзначајнија она султана Махмуда у Горњем граду, чији је главни наставник (*мудерис*) имао плату у рангу с најугледнијим престоничким медресама (Тричковић 1973, 74-82; Ђурић-Zamolo 1977, 108-110). За разлику од нове делатности, одлука султана да 1741. године поништи земљишне поседе београдских вакуфа у Смедеревском санџаку, осудила је старе значајне задужбине на одумирање и управници вакуфа (*мушевелије*), део градске елите с дугом породичном традицијом и повезаношћу с градом, тиме су доживели удар (Fotić 2001, 449).

Међу образованим Београђанима у ранијим вековима налазили су се и припадници војних редова, посебно спахије. Синови паша стицали су образовање и учествовали у интелектуалном животу својих средина. Сликровити пример Ахмед-бега од Кумодража сачуван нам је захваљујући писмима лејди Мери Вортли Монтагју, супрузи британског посланика на Порти која се задржала извесно време у Београду 1717. године. Ова образована и радознала припадница британске елите оставила нам је бројна вредна сведочанства о оновременом османском друштву. Читајући њене описе разговора са Ахмед-бегом, стичемо слику о особи која не само да је поседовала врхунско исламско образовање, већ је познавала и културна дешавања у Европи (Filipović 2010). Колико су промене у структури становништва утицале на несигуран пут ка повратку имања старих београдских породица после Београдског мира, требало би подробније испитати. Поновно оснивање медреса и обнављање живих привредних веза са свим деловима Царства, свакако је било подстицајно и за културни живот.

Друштвена стратификација током 18. века није се више базирала на поделама аскер – раја, односно на разлици између повлашћене, владајуће класе и потчињеног становништва. Владајућу класу је образовала свита око самог везира, чији су положај и функција били краткотрајни. Тиме су и политичке борбе постајале све интензивније. Порозност социјалног поретка и променљивост друштвених улога, омогућавала је вишеструку

репрезентацију. Данас није јасно који је број припадника аскера обављао своју примарну војну дужност, а колико њих је, под окриљем припадности војним редовима, обављало различите цивилне послове. Зато је спахије, јаничаре или јерлије потребно посматрати кроз призму комплексности османског транзиционог друштвеног уређења и обратити посебну пажњу на променљивост њиховог статуса. Један спахија је тако могао бити припадник јерлијске формације, али и трговац, занатлија или закупник пореских прихода. Привременост узрокована честим ратовима, односно променама везира, постајала је уобичајен начин функционисања градских институција и давала специфичан карактер граду. Београд су почели да насељавају разни авантуристи, који су, као што је већ описано, покушавали да искористе несређене прилике услед слабости централне власти. Извори овакве групе све више називају ешкијама (*eşkiya*), термином којим се обележавају разбојници, па се отвара питање њиховог присуства у граду које захтева даље истраживање. Често би ступали у најамничку војну службу код самог везира, против кога су се окретали када би пронашли новог господара.

Од обнове османске власти 1690. до 1789. (изузимајући период аустријске управе 1718–1739). било је укупно 58 именована за београдског мухафиза (уједно и смедеревског санџакбега). Неколицина паша се на овој функцији налазила два или више пута. Статистички посматрано паша се задржавао на положају београдског мухафиза просечно свега нешто више од годину дана и три месеца. Било је оних који нису стигли да преузму функцију пре именована на другу дужност, али и оних који су се задржавали и нешто дуже од три године. Такви случајеви су ипак изузеци (Тричковић 1971, 297–328). Многи београдски везири су били представници значајних истанбулских породица, често на заласку каријере, па према томе нису били везани за Београд као дугогодишњи житељи. Њима је овај град представљао успутну станицу, степеницу у богатој каријери, коју су жарко желели да наставе у Истанбулу као престоници. Припадници њихове пратње (*kapu halkı*), успостављали су једну специфичну везу између Београда и других градова у које су они одлазили или из којих су долазили. Није их било више од две до три стотине (Павловић 2017, 305–320).

У том смислу посебно је занимљива кадијска функција. Иако замишљена као контролна и независна у односу на везира, она се у 18. веку дефинитивно налазила под његовом контролом (Jennings 1979; Gradeva 1999). Није још увек познато колики је тачно био утицај везира на именовање кадија, колико су то биле особе од његовог поверења, или колико је везирова подршка била последица продаје намештења и новчане користи коју је од тога могао имати (Ненадовић 2005, 54). Кадија Ариф Мустафа-ефендија је после Београда на службу упућен у Багдад, као и нешто раније Вани Мустафа-ефендија; Јакуб-ефендија је дошао у Београд из Босне (Сарајева), а Мехмед-ефендија Анкарави из Манисе.²⁹

29 BOA, Cevdet Adliye (у даљем тексту: BOA.C.ADL.) 87/5227, 87/5237, 87/5249, 92/5522.

Један део престоничке елите није олако допуштао да уносне пословне везе измакну њиховој контроли. Зато је везирова свита, коју извори називају службеницима мухафиза, чинила окосницу више градске класе. Било је уобичајено да се чланови свите повезују с делом локалне елите, с којом су налазили заједнички, најчешће финансијски, интерес. Везирова свита је била променљива, а локални представници су налазили начине да се инфилтрирају у њу. Губитници у овим процесима су о томе оставили значајан траг у жалбама против везира и његових службеника, које су слали Царском дивану. Захваљујући њима, можемо закључити да су политички сукоби око Пашиног конака с временом бивали све интензивнији. Сваки нови везир је са собом доводио своју свиту, за коју су биле резервисане привилегије, које су пак одузимане од раније повлашћених. Жалбе нису настајале у потрази за правдом, те против зулума и неправде, као што је готово по правилу истицано, већ ради осигурања позиције приликом неке будуће промене власти (Павловић 2016; Павловић 2017, 321–370). До краја 18. века, османска владајућа класа је постепено нестала из Београда, и то као последица побуна локалних моћника, који су разарали европски део Османског царства. Томе је значајно допринео и рат 1788–1791. године. Долазак Хаџи Мустафа-паше Шиникоглуа на положај београдског везира изгледа да је био последње постигнуће локалне елите – београдских трговаца, предузетника, кафеџија, закупаца, јаничара и других војника, кнезова, како муслимана тако и хришћана. Сукоб различитих интереса унутар локалне београдске елите није међутим омогућио њено трајније заједничко деловање, а подршка централне администрације дошла је као последња нада за очување легитимитета ове елите пред налетом најамника Османа Пазваноглуа.³⁰ Крај 18. века обележио је како нагли економски успон, тако и још израженији пад београдских муслимана, којима су у тренутку њихове несигурне консолидације преотети и привилегије и сам град.

Везе београдских трговаца с престоницом биле су током периода мира и обнове власти Царства изузетно интензивне. Понекад није могуће дефинисати некога као истанбулског или београдског трговца. Пореска администрација је представљала најјаснији пример сусрета локалне и престоничке елите. Велики истанбулски закупци пореза делили су своја закупљена права на мање делове и даље их изнајмљивали у виду подзакупа представницима локалних елита. Често су овакви контакти изазивали значајне сукобе и непријатности. О стању у Београду сведочи једна жалба извесног хаџи Ијаса, који је из Истанбула дошао у Београд, где није успео да осигура своја законита права. О самом проблему сазнајемо зато што београдска власт није заштитила његова права, због чега се морао жалити Царском дивану против аге надређеног азапима, Ахмед-аге из паланке Ражањ, који није предао прописану суму пореза легитимним закупцима.

30 Јамаци под контролом Османа Пазваноглуа, предвођени Косе Мустафа Паричелијем, опсели су Београдску тврђаву у јуну 1795. ВОА.ІЕ.НАТ.1387/55117.

Годинама касније, састављена је слична жалба становника Истанбула, који су се као и у претходном случају обрели у Београду, предвођени извесним сарафом Исаијом (Павловић 2017, 347, 364). Порески закупци великих муката (права на сакупљање пореза на већој територији, најчешће неколико нахија), узимали су подзакупце на локалу. Проблеми хаџи Ијаса и Исаије настајали су између истанбулских и београдских предузетника и како *ахкјам дефџери*³¹ указују, морали су да буду решавани у самом Београду, највероватније пред пашом и његовим Диваном. Индикативан је и случај Мехмеда Саида, бившег кадије, који се жалио 1786. да му је Мехмед, *алемгар* Двадесет и шесте јаничарске орте,³² узурпирао шест села, седам мезри и имовину у Пожаревачкој кази.³³ У питању је највероватније порески закуп. Овај пример показује колико је моћ одређеног угледника зависила од функције на којој се налазио, као што показује и сву немоћ која би уследила по њеном губитку. Слична судбина задесила је и наследнике преминулог београдског везира Изет Мехмед-паше, којем је мухафиз и везир Раиф Исмаил-паша узурпирао целокупну имовину.³⁴

Многобројни су примери жалби због узурпиране имовине, посебно родбине која захтева наследство преминулог. Престоничка елита је проналазила сараднике у провинцији, којима је давала део својих права на порески закуп, при чему су сви налазили новчани интерес у овим пословима. Јаничари и трговци су тако ступали у непосредну комуникацију, која није увек била без проблема. Између трговаца из Истанбула и јаничара из Београда није било велике разлике, осим у тренутном формалном статусу. Још један предузетник којег извори означавају као трговца из Истанбула, Ахмед, уместо јаничара за свог експонента у провинцији нашао је Јеврејина Соломона, становника Ортакоја,³⁵ који му је био повереник за прикупљање *јеврејској њореза*³⁶ у Београду.³⁷ Јевреји се појављују и у трговини с Аустријом. Колико трговина није познавала границе сведочи управо случај Мандела Кајса, који је склопио уговор с већ помињаним Мехмедом-бешеом, по свему судећи Босанцем. Његови повериоци били су Београђани: Хаџи Мехмед, емин Абдурахман-беше и мола Абдул

31 Дефтери жалби у које је централна администрација бележила концепте одговора на жалбе које су пристизале Царском дивану из провинција.

32 Занимљиво је да је Мехмед у самој жалби исправно титулисан, као јаничарски официр – *алемгар*, али се из његовог пословног подухвата око пореских закупа види да с војном службом није имао никакве везе. Пословни подухвати јаничара најчешће нису били лични, већ су били повезани са тзв. заједничким „Црним казаном”, благајном у коју су сразмерно улагали сви припадници једне јединице – орте.

33 Под мезром су се могла подразумевати пуста места, или обрадиве површине. BOA, Bab-ı Asafı, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (у даљем тексту: A.DVNS.AHKR.d.), 41/230.

34 BOA, Cevdet Maliye (у даљем тексту BOA.C.ML.), 458/18580.

35 Данас део Истанбула (Ortaköy), у оно време село у близини Истанбула.

36 У питању је џиџа прикупљана од Јевреја у Смедеревском санџаку (на Београдском и Нишком калему), која је служила за плате београдских јаничара. BOA.C.AS. 323/13358.

37 BOA.A.DVNS.AHKR.d. 6/771.

Керим. Овај трговац јечмом и кафом, свакако није могао своје послове обављати без блиских веза с најутицајнијим Београђанима, експонентима самог везира, који се у изворима аустријске провенијенције називају сарадницима (Илић 1973, 173-179). Немогуће је испитати колико су породичне везе утицале на сарадњу центра и периферије, односно да ли су велике трговачке породице налазиле заступнике својих интереса међу елитом коју су добро познавали. Пословну сарадњу ових различитих група пратиле су и тужбе за узурпацију новца или других права.³⁸

Сведочанства о борби за наслеђе имовине преминулог такође указују на порекло јаничара односно трговаца настањених у Београду. У таквим случајевима често се на судовима појављивала родбина, најчешће сестре. Хатице, становница Истанбула, која се у Београду обрела након смрти брата Сејида Мехмеда из Пете јаничарске орте, морала је знати да имовину брата не може добити (она је сматрана заједничким власништвом орте), али су је у провинцију највероватније довели његови уносни послови, које је требало консолидовати. Још једна Хатице се помиње у сличном случају, овај пут као заштитница права свог несталог брата Мола Абдулаха, становника Ниша, чија је имовина, како наводи у жалби, узурпирана.³⁹ Појава жена у пословним подухватима није ретка. Афифа и Фатима су имале чифтлик у Ваљевској нахији, али о њиховом пореклу немамо више података. Можда је у питању иста она Фатима (или је подударност имена само случајност) коју је трговина довела у Београд из Рушчука.⁴⁰ Посебно је занимљив случај госпође Еметулах, која је тражила враћање чифтлика у околини Београда, које је као мираз „наследила од својих предака”. Иако је њена породица заиста имала поменуте чифтлике, они нису били законити, те је Еметулах остала без правне заштите (Шабановић 1956, 178-179). Највећи број предузетника у Београду припадао је неком од војних редова, што значи да су они сами и њихова имовина били власништво султана, те им канун није признавао право наслеђа. У промењеним околностима 18. века, родбина међутим није имала намеру да допусти губитак имовине. Најсигурнија заштита у таквим околностима било је деловање у оквиру јаничарског оцака, који је наступао као колективни власник заједничке имовине. Смрћу једног члана, упражњавано је место које би попуњавали његови синови. Османски извори бележе трговце и друге предузетнике у самом Београду, али се међу њима издвајају они који су својим утицајем, а из тога се може претпоставити и богатством, свакако чинили посебан слој градске елите. Део њих је своје везе и трговачке испоставе имао на простору читаве провинције, често широм Балкана и са снажним везама

38 Извесни београдски трговац Симеон водио је спор против јаничара из Деведесет друге орте. Истанбулски трговци су изгледа лако могли постати и београдски, мада документи често наводе случајеве боравка Истанбулаца у Београду. BOA.A.DVNS.AHKR.d. 12/402, 23/656.

39 BOA.A.DVNS.AHKR.d. 6/1097.

40 BOA.A.DVNS.AHKR.d. 22/220; 26/380.

у Хабзбуршкој монархији (Чубриловић 1974а, 674–692). Београд је богатим породицама из Истанбула, Солуна или Софије служио као значајно трговачко чвориште на путу према хабзбуршким областима, чим су овде слали чланове својих породица. Велики трговци нису познавали верске разлике. Муслимани и хришћани су сарађивали у пословним подухватима. Најтипичнији представник ове елите је Петар Ичко, о коме нема пуно историографских помена, али је у питању трговац са снажним везама широм Османског царства и у самом Истанбулу, где је преговарао са властима у име устаника на почетку Првог српског устанка. Међу хришћанима издвајају се и Коста Јоловић и његова браћа (Anastasopoulos 2005; Павловић 2017, 367). Београд је постао место сусрета трговаца и других представника османске владајуће елите. Осим хришћана, Срба, Грка, Јевреја и Јермена, муслимани се појављују као све значајнији трговци. У овој улози срећу се и жене, испрва као заступнице својих малолетних синова али све чешће и као предузетнице. Током 18. века у граду су све чешће присутни хабзбуршки посланици, које извори спомињу још увек само као особе у пролазу, али који су се и на тај начин могли упознати с представницима београдске елите.⁴¹

Београд нису насељавали само представници елите. Појава кафе и дувана условила је настанак нових установа и видова комуникације у јавном простору. Кафане постају место окупљања, дружења, али и ковања завера и политичких интрига (Фотић 2005, 269–285). На тим местима долазило је и до ремећења јавног реда и мира. Из једног хатихумајуна из 1751. сазнајемо да је у једној кафани на Дунаву дошло до чарке у којој су учествовали сејмени и која је окончана интервенцијом извесног Мехмеда Татара у име београдског мухафиза.⁴² Власници кафана били су јаничари, и оне саме су често називане именима њихових орти. О моћи јаничара у Београду је већ било довољно речи у литератури (Новаковић 1954; Тричковић 19746, 698–712; Чубриловић 19746, 750–756). Овде ћемо указати на један документ из 1780. у коме се београдски јаничари, као власници кафана жале Царском дивану на самог београдског везира – валију због

41 У Београду је боравио и један будући османски амбасадор, Али Азиз Гиридли-ефендија, на функцији мухасила (службеника задуженог за финансијске послове), од априла 1792. до септембра 1793. Он је заједно с кнезовима утврдио споразум о плаћању данка одсеком, као и споразум о пореској политици. Касније је именован за амбасадора у Берлину, 1796–7, где је и умро 1798. Говорио је персијски, француски и нешто немачког. Био је писац и интересовао се за ирационализам и мистичку религиозност. Писао је бајке, у којима се огледају европски утицаји. У књизи бајки *Muhayyelat*, која се заснива на *Хиљаду и једној ноћи*, првој модерној едукативној новели на османском језику, огледају се утицаји Пети де ла Кроа. Успешно је и реалистички описивао осамнаестовековни Истанбул. Писао је и поеме засноване на суфијској традицији и био следбеник извесног шејха Керима Ибрахима из Адане. Верска убеђења је заснивао на идеји о колебљивости душе која лута у потрази за богом између вере и скептицизма. Написао је дискусију са европским филозофима, која није сачувана (Tietze 1948; Tietze 1986, 391).

42 BOA.İE.NAT. 1416/57869.

доделе пореске мукате на кафу (*Tahmis-i Kale-i Belgrad Mukata'ası*).⁴³ Право прикупљања пореза у Београду је на посредан и танан начин одређивало господара града. Поменути јаничари то свакако нису успели искључиво својим личним залагањем, већ повезаношћу са истанбулском елитом, и оним истим њеним представницима који су долазили у Београд ради новца од пореских закупа и који су ту тражили савезнике. У два документа се помињу београдски ајани и права је реткост што су уопште забележена њихова имена. У литератури је познато да су ајани у овом периоду били представници локалног становништва и да су најчешће именовани полузванично за везировог помоћника, градског хџају (осм. *şehir kethüdası*) (Sadat 1972; McGowan 1994). У Београду, изгледа, њихова моћ није била значајна. Као београдски ајан помиње се 1759. Топал Ахмед-ага, а нешто касније 1782. на истој позицији био је Исмаил-бег.⁴⁴ У оба случаја радило се о особама укљученим у прикупљање пореза, те се поставља питање да ли су управо они могли бити посредници између провинције и престоничке елите, пошто су као најистакнутији чланови локалне елите били и њени представници.

* * *

У досадашњим истраживањима османског Београда примењивано је класично начело поделе становништва на повлашћене (*аскер*) и потчињене (*рају*). С обзиром да је у 18. веку термин *раја* све више у изворима почео да означава хришћанско становништво, у свакодневном и академском дискурсу успостављена је подела на *Турке* (муслимане) – господаре и хришћанску *рају*. Познато је, међутим, да је током тог истог века у османском јавном дискурсу *Турчин* још увек коришћен као ознака за сељака из Анадолије,⁴⁵ док је повлашћена класа, како је овде указано, била знатно комплекснија него што су то досадашња истраживања указивала. Она није више зависила од припадности аскеру, већ од повезаности с везировом свитом и од друштвеног статуса који се заснивао на политичкој моћи и новчаном капиталу. Нису сви муслимани припадали повлашћеној класи, напротив, већина њих је била изван владајућег поретка, што је омогућило лакши и бржи слом легитимног владајућег режима, нарочито када би немири били потпомогнути и подстакнути споља. Припадници муслиманске елите махом нису имали трајније везе с овим градом. Многи су били дошљаци, које ништа посебно није везивало за Београд, осим тренутне службе. Борбе за власт различитих протополитичких формација

43 ВОА.С.МЛ. 713/29136. Кафа је преко Београда извозена и у Земун, у чијим су крчмама и кафанама османски поданици били чести гости. (Илић 1973, 199–200, 259–260)

44 ВОА, *Cevdet Zabtıye* (у даљем тексту: ВОА.С.ЗВ.) 30/1467; ВОА.С.МЛ. 681/27968.

45 У позоришту сенки, Карађоз исмева примитивног анадољског сељака – *Турчина*.

доводиле су до хаоса и метежа, у којима више није било могуће нормално одвијање градског живота. Слом муслиманске елите, довео је до јачања хришћанске елите, предвођене кнезовима, која је покушала да путем, популарно назване, Буне против дахија успостави нови поредак у граду и провинцији, а када то није било могуће, да покрене борбу за ослобођење.

Извори

- Османски архив Председништва владе, Истанбул (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, BOA):
- Bab-1 Asafi, Divan-i Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri (A.DVNS. ANKR.d.): 6/771, 6/1097, 12/402, 22/220, 23/656, 25/295, 26/380, 41/230.
- Büyükkale Kalemi Defterleri (BOA.D.BKL.d.): 32667.
- Cevdet Adliye (BOA.C.ADL.): 87/5227, 87/5237, 87/5249, 92/5522.
- Cevdet Askeriye (BOA.C.AS.): 115/5176, 323/13358, 324/13427,712/29856.
- Cevdet Maliye (BOA.C.ML.): 458/18580, 681/27968, 713/29136.
- Cevdet Zabtiye (BOA.C.ZB.): 30/1467.
- İbnülemin Hatt-ı Hümayun (BOA.İE.HAT.): 128/5307, 1387/55117, 1387/55117, 1416/57869.
- Генерални директорат тапија и катастарa, Анкара (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü)
- Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Tapu Tahrir Defterleri No. 18 (TKGM.TADB.TTD.No.)

Литература

- Илић, Танасије Ж. 1973. *Београд и Србија у докуменћима архиве Земунској мајстџрајиа од 1739. до 1804. јод, књија I (1739–1788)*. Београд: Историјски архив Београда.
- Калић-Мијушковић, Јованка. 1974. „Борбе Турског Царства и Угарске око Београда”. У *Истџорија Београда. 1: Сџтари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 175–277. Београд: Просвета.
- Ненадовић, прота Матеја. 2005. *Мемоари*. Београд: Политика – Народна књига.
- Новаковић, Стојан. 1954. *Устџанак на дахије 1804: оцена извора, каракџтер устџанка, војевање 1804*. прир. Милан Ђоковић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Павловић, Мирослав, Крешић Огњен. 2016. Институција апелације у правном систему Османског царства током транзиционог периода. *Зборник Мајџице срџске за друшћивене науке 154*: 37–51.
- Павловић, Мирослав. 2017. *Смедеревски санџак 1739–1788. Војно-администџрајивно уређење*. Нови Сад: Матица српска.
- Пантелић, Душан. 1933. Ухођење Србије пред Кочину крајину. *Глас СКА СЛП*: 105–163.

- Поповић, Марко. 1973. Реконструкција плана фортификација Београдске тврђаве 1717. *Годишњак рада Београда ХХ*: 189–200.
- Поповић, Марко. 1980. Чесма Мехмед паше Соколовића. *Годишњак рада Београда ХХVII*: 71–83.
- Поповић, Марко. 2006. *Београдска тврђава*. Београд: Јавно предузеће „Београдска тврђава”.
- Самарџић, Радован. 1982. *Мехмед Соколовић*. Београд: Народна књига.
- Тричковић, Радмила. 1968. *Организација ујраве у Београдском пашалуку после Београдској мира 1739. год.* Магистарска теза. Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
- Тричковић, Радмила. 1970. Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку. *Зборник Филозофској факултету ХI/1*: 525–549.
- Тричковић, Радмила. 1971. Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године. *Историјски часопис ХVIII*: 297–328.
- Тричковић, Радмила. 1973. Београдска тврђава и варош 1739–1789. године. *Годишњак рада Београда ХХ*: 49–88.
- Тричковић, Радмила. 1974а. „Главна тврђава Царства према Европи”. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 587–637. Београд: Просвета.
- Тричковић, Радмила. 1974б. „Нереди и друштвене кризе у Београду после 1740. године”. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 694–712. Београд: Просвета.
- Тричковић, Радмила. 2013. *Београдски пашалук 1687–1739*. Београд: Службени гласник.
- Фотић, Александар. 2005. „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана”. У *Приватни животи у српским земљама у освиј модерној доба*, прир. Александар Фотић, 261–301. Београд: Слио.
- Чубриловић, Васа. 1970. Дели-Ахмед. *Зборник Филозофској факултету ХI (1)*: 551–571.
- Чубриловић, Васа. 1974а. „Развој привреде 1740–1788”. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 674–692. Београд: Просвета.
- Чубриловић Васа. 1974б. „Град пред српску револуцију 1804”. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 717–769. Београд: Просвета.
- Шабановић, Хазим. 1954. Да ли је постојао Београдски пашалук? *Историјски гласник 1–2*: 193–207.
- Шабановић, Хазим. 1956. *Турски извори о српској револуцији 1804, Књига 1, Сјиси Царске канцеларије 1789–1804*. Београд: Историјско друштво Народне републике Србије.
- Шабановић, Хазим. 1970. Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године. *Годишњак рада Београда ХVII*: 9–41.
- Шабановић, Хазим. 1974а. „Гарнизон”. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 341–345. Београд: Просвета.
- Шабановић, Хазим. 1974б. Град и његово становништво у XVI–XVIII веку. У *Историја Београда. 1: Сјари, Средњи и Нови век*, ур. Васа Чубриловић, 385–422. Београд: Просвета.

- Anastasopoulos, Antonis. 2005. „The Mixed Elite of a Balkan Town: Karaferye in the Second Half of the Eighteenth Century”. In *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003*, ed. Antonis Anastasopoulos, 259–268. Rethymno: Crete University Press.
- Casale, Giancarlo. 2010. *The Ottoman Age of Exploration: Sokollu Mehmed Pasha and the Apogee of Empire 1561–1579*. Oxford: Oxford University Press.
- Darling, Linda T. 2002. Another Look at Periodization in Ottoman History. *The Turkish Studies Association Journal* 26 (2): 19–28.
- Đurić-Zamolo, Divna. 1977. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima: 1521–1867: arhitektonsko-urbanistička studija*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Filipović, Nenad. 2010. Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža. *Priilozi za orijentalnu filologiju* 59: 147–202.
- Fodor, Pál. 1999. „The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context”. In *Les traditions apocalyptiques autournant de la chute de Constantinople*, eds. Benjamin Lellouch, Stéphanos Yerasimos, 99–131. Istanbul: L'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil.
- Fotić, Aleksandar. 2001. Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's *Evkaf* in Belgrade. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 54 (4): 437–452.
- Fotić, Aleksandar. 2005. „Belgrade: A Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (16th–17th C.)”. In *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003*, ed. Antonis Anastasopoulos, 51–75. Rethymno: Crete University Press.
- Fotić, Aleksandar. 2018. „The Belgrade *Kadı's* Müraseles of 1683: The Mirror of a *Kadı's* Administrative Duties”. In *Belgrade 1521–1867*, ed. Dragana Amedoski, 65–77. Belgrade: The Institute of History – Yunis Emre Enstitüsü.
- Gerlach, Stephan. 2006. *Türkiye Günlüğü 1573–1576*, C. 1. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gradeva, Rossitsa. 1999. The Activities of a Kadi Court in Eighteenth/Century Rumeli: The Case of Hacıoğlu Pazarcik. *Oriente Moderno, n.s. XVIII (LXXIX)/1*: 179–187.
- Gradeva, Rossitsa. 2005. Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New. *Princeton Papers – International Journal of Middle Eastern Studies* XIII: 115–161.
- Imber, Colin. 2002. *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jennings, Ronald. 1979. Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri. *Studia Islamica* 50: 151–184.
- Karpat, Kemal. 1985. *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- McGowan, Bruce. 1994. „Age of the Ayans, 1699–1812”. In *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, eds. Halil Inalcik and Donald Quataert, 637–758. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moalla, Asma. 2004. *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte 1777–1814. Army and Government of a North-African Ottoman Eyalet at the end of the Eighteenth Century*. London: Routledge.

- Özcan, Abdülkadir. 2004. „Organizacija vojske kod Osmanlija”. U *Historija osmanske države i civilizacije*, prir. Ekmeleddin İhsanoğlu, 411–497. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Refik, Ahmed. 2005. *Lale Devri*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Refik, Ahmed. 2010. *Mehmed-Paša Sokolović. Sapatnik sreće i blagostanja*. Zenica: Vrijeme.
- Sadat, Deena. 1972. Rumeli Ayanlari: The Eighteenth Century. *The Journal of Modern History* 44 (3): 346–363.
- Sajdi, Dana (Ed.) 2014. *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. London: I. B. Tauris.
- Tietze, Andreas. 1948. Ali ‘Aziz Efendis Muhayyemat. *Oriens* 1 (2): 248–329.
- Tietze, Andreas. 1986. „Alî ‘Azîz Efendi, Giridli”. In *The Encyclopaedia of Islam: New Edition* I, 391. Leiden: E. J. Brill.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları I, II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zens, Robert. 2012. In the Name of the Sultan: Hacı Mustafa Pasha of Belgrade and the Ottoman Provincial Rule in the Late 18th Century. *International Journal of Middle East Studies* 44 (1): 129–146.
- Ziroyeвић, Olga. 1984. Mehmed Pascha Sokolli im Lichte Jugoslawvischer Quellen und Überlieferungen. *Osmanlı Araştırmaları* 4: 56–67.

Primljeno: 11.07.2019.

Odobreno: 1.09.2019.

Miroslav Pavlović
Ognjen Krešić

The Muslim population of Belgrade in the 18th century

Abstract: The Age of *ayans*, a name often given to the 18th century period of the history of the European part of the Ottoman Empire, is a period of decentralization and deterioration of the military system inherited from the classical period. Development of Belgrade in this age was marked by the Austrian rule between 1718 and 1739, when the oriental outlook of the city was lost. After the reincorporation of the Sancak of Semendire into the Ottoman Empire, the orientalization of Belgrade became one of the prerequisites for the functioning of the city life. The rebuilding of the city took up most of the second half of the century, and it encompassed the reconstruction both of military fortifications, and of the religious endowments, communal buildings and private houses. The political and social changes left their mark on the population of Belgrade. Organization of local administration attracted various jobless and landless adventures to become part of the city garrison in the fortress and to enter the service of Belgrade’s viziers. An important source of new population were sipahis and janissaries, members

of military orders that lost much of their military function, who came to the city seeking opportunities for additional income. Some of them opened taverns or worked as artisans, and others got involved into tax farming (*iltizam* system). Representatives of powerful merchant families of Rumeli and Istanbul moved there in order to enmesh themselves into the profitable mercantile network of Balkan merchants (Greeks, Armenians, Serbs, Jews, etc.) on the main route from Thessaloniki to Belgrade and further to the Habsburg Monarchy. The basic official sources from the 18th century – tax registers (*defter-i hakani, tapu tahrir defteri*), attest that more than 2000 adult Muslim men lived in the city in 1741. It is supposed that the population steadily increased until the end of the century. This period also saw the ever greater divisions between different social groups and a start of proto-political conflicts and organized opposition to the ruling structures. The 18th-century Belgrade was by the dynamics of its development a place of contact between two empires. It was an oriental town that was undergoing quick and substantial changes and at the same time it acquired foundations for the future modernization. Belgrade remained a predominantly Muslim town until the incursion of the troops of Osman Pazvanoğlu that gave an impetus to the organization of an uprising by the local Serbian population. These events started a fundamental change of the character of the city in the 19th century.

Key words: Ottoman Empire, 18th century, Ottoman elite, Sanjak of Smederevo, Belgrade, population, asker